

MUHAMMED İKBAL'İN ESERLERİNDE MEVLÂNÂ

Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN

Bir kongre tebliği çerçevesi içinde Mevlânâ ve İktbal gibi iki büyük şair - mütefekkirin görüşleri arasında ayrıntılı ve doyurucu bir karşılaştırmak yapmak, takdir edileceği gibi, mümkün değildir. Ben burada İslâm âleminin medâr-ı iftiharî olan bu iki ulu insanın fikir dünyalarının en önemli ortak unsurları hakkında kısa açıklamalarla yetinmek durumundayım.

Mevlânâ ile İktbal arasında altı asrı bulan uzun bir zaman dilimi olmakla beraber, her ikisinin yaşadığı dönemler, birçok bakımdan benzerlik göstermektedir. Her iki dönemde de İslâm âlemi ciddi problemlerle karşı karşıya bulunuyordu. XI. yüzyılın İslâm dünyası, maddesindeki parlaklığa rağmen mânâsında çöküntü alâmetleri taşımaktaydı. Kur'an'ın insanı, fikrî ve siyâsî sebepler yüzünden eski dinamizmini yitirmiş, Mevlânâ'nın deyişiyle «merd-i Hak» olma mevkiinden uzaklaşmıştı. Her türlü faaliyeti öldüren ve, İktbal'in ifadesiyle, aslan gibi değil de koyun gibi yaşamayı telkin eden bir çeşit tasavvuf hayatı, toplumun en canlı kesimlerini zebûn etmiş gibiydi. Mevlânâ bu tehlikeyi gördü ve onunla var gücünü kullanarak mücadele etti. Zor olanı hatta imkânsız olanı aramaktan geri durmadı. İktbal, kendisine dünya çapında şöhret kazandıran **Benliğin Sırları** (Esrâr-ı Hüdi) na Manevî Mürşidi Mevlânâ'nın şu satırlarına yer vererek başlar :

Dün akşam Şeyh (Mevlânâ) elinde lamba ile şehri dolaşıyordu.

Diyordu ki: «Usandım artık kötü ve vahşî ruhludan; ben insan isterim insan.

Gönlüm rahatsızdır zayıf ruhlu hemrahdan.

Ben Allah'ın aslanını ve Zaloğlu Rustemi isterim.»

Dedim ki: «Biz de onu ararız ama bulmak ne mümkün»

Dedi ki: «İşte ben bulunamayanı isterim»

Mevlânâ aradığına «Merd-i Hak» diyordu; İktbal ise, «Merd-i

Mü'min». Aslında her ikisinin de aradığı Kur'anın insanıydı. Bu insan, Kur'anın bir teşbihini kullanarak ifade edecek olursak, «kökü sağlam, dalları göğe doğru olan - Rabbinin izniyle daima meyve veren bir varlıktır.»

O insanki, İktbal'in deyimiyle. Mûsa'nın ve İbrahim'in sırrını açığa vuran, «sâhib-i levhâk» olandır.

İktbal'in yaşadığı günler de ise İslâm dünyasının üstesinden gelmek zorunda olduğu problemler daha çetindi. İktbal'e göre, kahir ekseriyeti siyasi ve iktisadi esaret altında yaşayan müslümanlar için en büyük tehlike, ruh tutsaklığı, manevi çözülme ve çürüme idi.

İktbal şöyle der :

Rûmi gibi Harem-i şerifde ezan okudum.

Hayatın sırlarını Rûmi'den öğrendim.

O, geçmiş asırların gürültülü ve sıkıntılı dönemlerinde.

Ben ise günün fitne-fesâd döneminde yükseldim.¹

Muhammed İktbal, fikri kariyesinin ilk yıllarında vahdet-i vücûdcu tasavvuf anlayışına gönül vermişti. Bu sıralarda onun gözde mütefekkeri İbn-ul Arabî idi. Fakat çok geçmeden İktbal, bu anlayışın Kur'anda ve Sünnette ifadesini bulan ve İslâmın ilk dönemlerinde bütün ağırlığıyla tarihe damgasını vuran sâde ve dinamik dünya görüşüne uymadığını farkettiler. O andan itibaren İktbal'in bir daha aslâ manevi feyzinden ayrılmadığı gerçek mürşidi Mevlânâ olacaktı. Bu köklü değişikliğin ilk ürünü, gerek İslâm âleminde gerek Batı da büyük tesir icra eden **Benliğin Sırları** adlı eseri oldu. Bundan sonra yazılan her şiirde, verilen hemen hemen her ilmi konferansta Mevlânâ, İktbal'in gönlü, kafası ve dili olmuştur. Adını andığımız eserde İslâmi benliğin nasıl kurulacağını İktbal'e öğreten Mevlânâ'dır. Yine bu eseri tamamlar nitelikte olan ve insanı bir toplum ve kültür varlığı olarak ele alan **Rumûz-ı Bihûdi**'de çizilen toplum felsefesi, geniş ölçüde Mesnevî'den mülhemdir. **Peyam-ı Meşrik**'de (Şarktan Haber) Mevlânâ ile Hegel ve Goethe buluşturulur; akıl ve aşk münasebeti konusunda büyük Mürşid'in dersi dinlenir. **Armağan-ı Hicâz** da Merd-i mü'minin ululuğu ve surûru Mevlânâ'nın dili ile anlatılır. **Bâl-ı Cibril** de Mevlânâ İktbal'e mukadderatın sırrını açıklar. Doğu ile Batı arasında bir mukayese yapar. **Beng-ı Dârâ**'da başrolü oynayan «Hızr-ı râh», yani yol arkadaşı Hızır, Mevlânâ'dır. İktbal'in şaheseri

(1) Armagan-ı Hicaz

durumunda olan Câvidnâme ise İktbal'i su ve toprak dünyasından alıp nice feleklere götüren ve her feleğin mânâ ve sırrını öğreten yine Diyar-ı Rûm'un Pîridir.

Bütün bunları söylerken İktbal'in Mevlânâ'yı aynen tekrar ve taklid ettiği anlaşılmalıdır. İktbal için Mevlânâ daha çok bir ilham kaynağı ve dolayısıyla bir çıkış noktasıdır. Her iki mütefekkirin görüşlerini genel çerçeveleri içinde göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki, İktbal'in Mevlânâ'dan öğrendiği ilk ve en önemli hakikat, kaynağı Kur'an olan dinamik bir hayat felsefesidir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İktbal'in vahdet-i vücûd anlayışından vazgeçiren de bu hakikattir. O halde, önce bu konu üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir.

İktbal'e göre, ne ilâhi Zat'a ne de insana tutarlı ve yeterli ferdiyet hakkı tanımayan vahdet-i vücûdculuk, İslâm'ın dünyasını karartan iki büyük tehlikeden birisidir. Öteki tehlike ise kuru ve katı bir akılcılığı İslâm fikir tarihinde ön plana çıkaran Yunan felsefesidir. İktbal, Mevlânâ'nın vahdet-i vücûdçu olduğuna inanmaz. Mevlânâ'ya göre, merd-i Hak için asl olan, «ittihad-ı nûr», yani ilâhi nurla birleşmesidir; dolayısıyla hulûl'un her çeşidi imkân dışıdır.² Aşık, ateşe sürülmüş demir gibidir; onun rengini alır, onun gibi yakar, ama cevheri aynı kalır. Bir başka meşhur beyitte ise şöyle denir.

«Padişahın cinsinden değilim ben haşa!

O'nun tecellisiyle O'nun nûruna sahibim sadece.»³

Gerçi, «Ben hastanın ağrısıyım.

Ben hem bulut, hem yağmurum

Çayrlara yağan benim»

diyen de Mevlânâ'dır. Fakat burada sözkonusu olan, ontolojik (vücûdi) bir birlik değil, psikolojik bir birliktir. Derin bir tecrübe yaşayan her insanda cüz'i ben'in mutlak ve küllî Ben'in huzurunda eridiği, yok olduğu hissedilir; ama sadece hissedilir; benlik asla yokolmaz. Benliğin aslı kemâli, «fenâ-fillah» da değil, «beka billah» dır. Mevlânâ Allah - insan münasebetini anlatırken durumu, dini şuur ve tecrübe için son derece önemli olan ben - sen ilişkisi içinde dile getirir. O, Allah'a şöyle seslenir :

(2) Mesnevi (Nicholson tercümesi) V. 2038.

(3) Mesnevi 11, 1170.

Ey ızdıraplı günümde ruhuma teselli kaynağı olan Sen.
 Ey ölümün acısında ruhuma hazine olan Sen.
 Ben ibadette yüzümü sâdece sana dönerim.⁴

Bu beytleri yorumlayan tanınmış Mevlânâ âlimi İngiliz Nicholson, gayet yerinde olarak şu tesbitte bulunur: Ne mükellim Gazâlî, ne şair Rûmî, ne de büyük âşık Hallâc panteizimi savunmaktadır.⁵

İşte İkbâl'in Mevlânâ'da bulduğu ilk ümit ışığı, vahdet-i vücudcu anlayışın gücünü kıracak olan bu görüştü. Ona göre, özellikle bazı büyük İran şairlerinin (meselâ Hafız, Irakî ve başkaları) halk tabakalarına kadar indirmeği başardıkları vahdet-i vücudculuk, insana, görülen ve bilinen hiçbir şeyin gerçek olmadığını, bütünüyle kâinatın bile değersiz bir serap olduğunu telkin etmekte ve her türlü faaliyeti öldürmektedir. Oysa İkbâl'in nazarında:

فوری را عین فور بورد کمال است
 فوری اندر فوری کنجد محال است

Yani, «benliğin kemalî, bizzat ben olmakla kaimdir;

بجز سده کم سده انجام مانیست
 اگر اورا تور رگیدی فانیست

Bir ben'in başka bir ben'i ihtiva etmesi muhaldir.
 O'nun deryasında yokolmak bize gâye değildir.
 Eğer sen O'nun sıfatlarıyla kendini donatırsan
 artık senin için fena (yokoluş) olmaz.⁶

İkbâl, *Esrar-ı Hüdî*'nin İngilizce tercümesine yazdığı önsözde şöyle diyordu: *Mesnevi* de ifadesini bulan insan ve kâinat telâkkisi, kurtuluşu evrensel bir Ruh'da yokolmak şeklinde açıklayan her çeşit panteist yorumu dışarıda tutar.

(4) Nicholson, *Idea of Personality in Sufism*. pp. 72 - 73.

(5) A. E., 72 - 3.

(6) *Gülşen-i Râzi Cedid*, v. v. 167 - 8.

İkbâl'in Mevlânâ'dan aldığı öteki fikirlerin çoğunun temelinde bu panteist - olmayan dünya görüşü yatar. İkbâl'e göre, Kur'an esas itibariyle gerçekçi, pratik ve dinamik bir dünya görüşünü savunur. Bu görüş, diyor İkbâl, en güzel ifadesini Mevlânâ'nın Mesnevi'sinde bulmuştur. Gerçekten de Mesnevi'nin şu satırlarını okuyunca, İkbâl'e hak vermemek mümkün olmaz :

Allah, önümüze bir merdiven koydu.
onu basamak basamak çıkmak gerekir.

...

Allah'ın nimetine, lütfuna şükretmeye çalışmak,
irade-i cûziyedir.

Senin cebriliğin ise, o lütfu inkârdır.

Onun verdiği nimete şükretmek kudretini artırır

Cebir ise, Allah'ın nimetini elinden alır.⁷

...

Bizim dinimizde iş, cihadda ve mücadelede.

İsa dini ise dağa ve mağaraya çekilmedir.⁸

...

İnsan, kıymete kadar sınanmaktadır.⁹

...

İnsan nohut misalidir; pişmelidir ki gıda olsun,
kuvvet olsun, ormanlarda aslan kesilsin.¹⁰

«Allah kalple tecelli ettiği müddetçe vücûd atıl kalmaz

İnsan ağacı hiçbir zaman hareketsiz değildir

...

Her an dünya yenilenir; fakat biz dünyayı
daima durur gördüğümüzden sürekli değişmeden
haberdar olmalıyız.

Hayat tıpkı su gibidir; yeniden yeniye hep
akıp gider.¹¹

Yukarıya aldığımız bu mısralar, bazan lafzen, çok kere de mâ-nâ itibariyle İkbâl'in eserlerinde tekrar tekrar karşımıza çıkar. Aynı faaliyetçi program bizim Âkif'in Safahat'nın da hem çıkış noktası, hem gaye olmaktadır. Bu dinamik hayat felsefesinin kaynağı,

(7) Mesnevi, I. 929.

(8) Mesnevi, VI. 494.

(9) Mesnevi, II. 815.

(10) Mesnevi, III. 4159.

(11) Mesnevi, I. 1142.

(12) Mesnevi, I. 3056

her üç mütefekkiire göre de 55. surenin 29. âyetinde ifadesini bulan dinamik ulûhiyet anlayışıdır. Sözkonusu âyete göre Allah «her gün (an) ayrı bir işdedir.» Başka bir deyişle Allahı her an yaratan, her an koruyan ve gözeten «faal» bir varlıktır. Mevlânâ şöyle der :

«Ölüden daha ölü yokluk bile O'nun yaratıcı
avucunda varlığa kavuşur.
'O her gün bir işdedir' ayetini oku da
O'nu aslâ işsiz güçsüz bilme.»¹²

Aynı mânâ çerçevesi içinde İkbâl de şöyle der.¹³ Kur'an Allah'ın her an yeni bir işde olduğunu haber verir. Yaratma mekanik bir tekrardan tamamen farklı bir şeydir. Her yaratılan şey, yeni ve orijinaldir.

Bir de Mehmed Âkîf'in *Safahat*'daki şu mısralarını okuyalım.¹⁴

«Konulsa rahle-i tedkika hangi bir mevcûd
Olur tekâsüfü bir sa'y-i dâimin meşhud»
Mâsiva bir şeymidir, boş durmuyor Hâlik bile
Bak tecelli eyliyor ben şe'n-i günâgün ile»

Âkîf, aynı konuyu bir va'zında da ele alır ve şunu söyler: Allahu Zülcelâl, her an bu kainata hayat veriyor, her an bir şe'n (bir iş), her an bir hâdise vücuda getiriyor... Cenabı Hak âlemi yalnız bir kere yoktan varetmedi. O'nun halkı dâimdir... Şimdi madem ki yer çalışıyor, gök çalışıyor, yerleri ve gökleri yaratan Allahu Azimuş-şan yaratmaktan bir an fâriğ olmuyor; sen nasıl âtil ve bâtil oturuyor da hayat umuyorsun? İşte bu kainatı gördün; hiçbir yerde, hiçbir zerrede sükûn var mı? Atalet var mı?¹⁵

Bu faaliyetçi dünya görüşünün bir neticesi olarak, Mevlânâ'nın «takdir» mefhumunu anlayışı da alışlagelmiş anlayıştan farklı görünmektedir. İkbâl'e göre, büyük Pir'in bu konuya ışık tutması da kendisinin vahdet-i vücudcu anlayıştan uzaklaşmasına imkân hazırlamıştır.

Mevlânâ suçu, eksigi başka yerde aramak alışkanlığında olan insana şunu hatırlatır :

(13) Reconstruction of Religious Thought in Islam, Lahore, 1958, S. 50.

(14) Safahat, İstanbul, 1966, s. 253 ve s. 31.

(15) Kur'andan Âyetler, Nşr. Ö. R. Doğrul, İstanbul, 1944.

«İşin ayıbı da bizdedir, fikrin kusuru da»¹⁶
 Ey genç, Kazâyı bahane edip kendi cürmünü
 başkasına nasıl yüklersin?¹⁷

Mevlânâ, İktbal'in Câvidnamesinde şöyle konuşur:

«Yeni bir takdir dilemem caizdir. (çünkü)
 Allah'ın takdirleri bitip tükenmez
 Küre-i arzın sâkinleri Ben nakdini harcamış,
 takdir mefhumununun nüktesini anlamamıştır.

Yine aynı eserle Mevlânâ şöyle konuşur :

İnsan kendi cehaletinden cebri celbeder...
 Sen kendi cehaletinden kendi kısmetini kestir
 Oysa, ehliyet sahibi kendi kısmetini artırır.¹⁸

İktbal ise takdir konusunda şöyle der: Bu ince remiz, bir tek kelime-
 de hizlidir: sen değişirsen o da (takdir de) değişir.¹⁹

Takdir konusunda İktbal ile Mevlânâ arasında geçen sorulu - ce-
 vaplı bir konuşmaya İktbal'in Bal-ı Cibril adlı şiir kitabında da rast-
 lamaktayız. Konuşmanın özeti şu :

İktbal : Takdir konusu bana hiç açık görünmüyor.

Mevlânâ : Kargayı mezarlığa götüren kanatlarıdır; ve aynı ka-
 natlarıdır ki şahini Melik'e götürür.

Yani, Allah insana bazı güç ve imkânlar vermiştir. İnsan bu im-
 kânlarla Allah'a da ulaşır, kötülüğün, uçurumun ortasına da yuvar-
 lanır. İktbal'e göre, mü'min öyle davranmalıdır ki, Halik'in eli olsun
 ve O'nun yüce takdiri insan kanalıyla çizilsin.

İktbal'in Mevlânâ'dan yararlanarak geliştirdiği en önemli konu-
 lardan biri de akıl ve gönül birliğinin savunulması ve gönlün aley-
 hine gelişen akılcılığa karşı çıkılmasıdır. İktbal, Farabi - İbn Sina
 Okulunu, Kur'anın dinamik dünya görüşünü kuru bir rasyonalizm-
 le açıklamaya çalıştığı için eleştirmiştir. İktbal'e göre, «İbn Sina kal-
 bi de reçeteye soktu; O kan almakta ve müsekkin vermektedir»²⁰

(16) Mesnevi, IV. 1332.

(7) Mesnevi, VI.493.

(18) Cavidnâme, Türkçe çevirisi, S. 189 - 190; Krş. Mesnevi, 11. 281.

(19) Aynı yer.

(20) Cavidname, 274.

İkbal Peyâm-ı Meşrikde İbn Sinâ ile Mevlânâ'yı karşılaştırır. Bu iki ulu insandan birincisi akli, ikincisi ise aşkı temsil eder. Mevlânâ'ya göre «Aşktan daha delisi yoktur. Onun sevdası yüzünden akıl kör ve sağırdır. Bu, sıradan bir delilik olmadığı için tıbbın da ona hiç bir ilacı yoktur.»²¹ Filozof, diyor Mevlânâ, kendisini düşünceyle öldürdü. O, sırtını hazineye dönmüştür... Filozof velinin duygularına yabancıdır.²² Nazari akıl, sâhib-i sır olduğunu söylemesine rağmen, aşkı inkâr eder. O, aşkı açıklayamaz da. Aşkı da, âşıkı da ancak aşkın kendisi anlatır. Güneşin isbatı, güneşin kendisinden başkası değildir.

İkbal ,yine aynı eserinde şöyle der:

«Nüktedan Alman şairi Goethe ile Rumî İrem bağında buluştular.

Goethe eski sirlara âşına olan Mevlânâ'ya

(Faust'tan) Şeytan ile filozofun sözleşmesini okudu.

(Hikâyeyi çok beğenen) Mevlânâ şöyle dedi :

«Ancak temiz hilkate ve hakikatın sırrına sahip olanlar anlayabilir ki, zekâ ve meharet Şeytandan, aşk ise Âdem'dendir.»²³

İkbal, Bâl-ı Cibril de Mevlânâ'ya akıl ve aklın başarılarıyla madde-ten yükselen Batı hakkında bir takım sorular sorar. Mevlânâ İkbal'e şöyle der: Eğer bilgiyi kalbinle kavransan, sana yoldaş olur; fakat sadece bedene hasredersen, zehirli bir yılan olur. Gümüşün parlak ve beyazlığı insanı aldatmamalıdır. Çünkü o, bu görünüşüne rağmen güzelim elbiseleri kirletir.

Bu söylenenlerden Mevlânâ'nın ve İkbal'in akla, akli bilgiye karşı oldukları sonucu çıkarılmamalıdır. Onların karşı oldukları, katı ve kuru bir akılcılık, inançtan ve aşktan bağımsız olarak uygulamaya konan ilmi bilgidir. İkbal'in Mevlânâ'sına göre böyle bir bilgi, insanın kafası ile gönlü arasına nifak sokmuş, inancı acınır bir duruma getirmiş; bedeni ruhun; maddeyi, mânânın; şeytanı Âdem'in fevkine çıkarmıştır.

İkbal'e göre, insandan beklenen, ilimden mahrum bir cezbeyle kapılıp gitmek de değildir, hayatı kuru bilgi ile karartmak da.

(21) Mesnevi, VI.1979.

(22) A. E., VI. 23471.

(23) Şarktan Haber, İstanbul. 1963. s. 119 - 120.

Önemli olan, ilim ile aşkı birleştirmektedir. İşte Mevlânâ'nın, diyor İktbal, kendi nefsinde gerçekleştirdiği ve bizlere de yüksek sesle tavsiye ettiği bu ilim - aşk sentezidir.

Câvidnâme'de şöyle denir :

«Mevlânâ'nın yüzü, asılı bir aynadır,

Orada ilim ve iç ateşi (aşk) kaynaşmış durumdadır».

Mevlânâ, Mesnevî'de «ilâhi takdirin şeyler ve insanlar arasında aşkı halkettiğini» Aşk olmasaydı, yaratma da olmazdı. Aşk, bir deryadır; semâvat ise onun üzerinde bir köpük. Kâinat çarkını çeviren, hayatı bir safhadan ötekine yükselten, cansızdan canlıyı çıkaran hep aşktır. O halde kâinatı anlamak için akıl ve mantık yetmez. Aşk olmadan hayatın sırrı kavranamaz. Aşk, oluşun, büyümenin, tekâmülün ana ilkesidir.

Mevlânâ'yı ilim - aşk terkibi konusunda adım adım takip eden İktbal, aşk ile birleşen aklın hakşinâs olacağını söyler. Aşk da ancak akıl sayesinde güvenilir bir temel üzerine oturur. Ve böylece yeni bir dünya, ancak akıl - aşk terkibi sayesinde vücud bulur.

Yukarıda yer alan satırların ışığında Mevlânâ ile İktbal'in görüşleri arasındaki yakınlığı şu şekilde özetlememiz mümkündür.

a - Her ikisi de yaratıcı tekâmülcülük fikrini benimser ve böylece dinamik bir dünya görüşünü dile getirir.

b - Her ikisine göre de insan hür iradeye sahip bir varlıktır; dolayısıyla katı determinizm ve kadercilik doğru değildir.

c - Her ikisi de beşeri varlığın tekâmülü için nefsin inkârını değil tasdikini savunur. İnsanın nihai kaderi Allah'da yok olmak değil, Allah ile baki olmaktır. Tıpkı Âkif gibi onlar da «Bekânın ancak sa'y olunca hakkedilir»liğini kabul ederler.

d - Her ikisi de Duygu ve İradeyi ön planda tutar, aşk ile fikrin, iman ile aklın terkebini savunur.

e - Her ikisine göre de insanı uzlete çeken, fikrî ilmi ve içtimâî alanlarda gayret göstermesini engelleyen aşk, cemiyet hayatını tesisle me'mûr Muhammed Mustafa'nın telkin ettiği aşk değildir.

f - Her ikisinin de nihai gayesi, Kur'anın insanını ferdi ve ictimâî benliği içinde yeniden hayat sahnesine çıkarmaktır.